

УДК 159:316.37-053.2

I.I. Пампура,
старший науковий співробітник

ПРИЧИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглянуто деякі аспекти дезадаптації неповнолітніх до умов сучасного суспільства. Проаналізовано основні, найбільш поширені соціальні фактори, що призводять до появи дезадаптаційних процесів. Охарактеризовано основні порушення, які виникають в процесі соціальної дезадаптації. Запропоновані певні підходи до подолання соціальної дезадаптації неповнолітніх з урахуванням вимог сьогодення.

Ключові слова: соціальне середовище, дезадаптація, девіантна поведінка, деформація особистості, “діти вулиці”, неповнолітні, сімейні відносини, шкільний колектив, соціалізація, самореалізація.

В статье рассмотрены некоторые аспекты дезадаптации несовершеннолетних к условиям современного общества. Проанализированы основные, наиболее распространенные социальные факторы, приводящие к появлению дезадаптационных процессов. Дана характеристика основным нарушениям, которые возникают в процессе социальной дезадаптации. Предложены определенные подходы к преодолению социальной дезадаптации несовершеннолетних с учетом требований сегодняшнего дня.

Ключевые слова: социальная среда, дезадаптация, девиантное поведение, деформация личности, “дети улицы”, несовершеннолетние, семейные отношения, школьный коллектив, социализация, самореализация.

Paper considers some aspects of minors's desadaptation to the conditions of modern society. It analyzes the basic, most spread social factors that lead to the emergence of desadaptation processes. It also characterizes the major irregularities that arises in the process of social desadaptation. At the same time the paper suggests some approaches to overcoming of minors' social desadaptation with considering of today's requirements.

Keywords: social environment, desadaptation, deviant behavior, personality deformation, “children street”, minors, family relations, school collective, socialization, self-realization.

В умовах високого динамізму політичних, соціальних та економічних процесів ефективність управлінських дій державних органів у сфері захисту прав і законних інтересів неповнолітніх значною мірою визначається глибиною і усебічним характером аналізу комплексу причин, що обумовлює соціальну дезадаптацію неповнолітніх і їх протиправну поведінку.

Дезадаптація неповнолітніх є однією з найактуальніших проблем сучасного суспільства через те, що відомості щодо поширення цього явища хоча й різняться, але однаково вражають своїми статистичними даними. Тенденція до зростання відповідних показників, яка існує сьогодні, не може не турбувати, вона сигналізує

про недостатність, непослідовність і теоретичну необґрунтованість кроків, спрямованих на вирішення цієї проблеми з боку держави та суспільства.

Деадаптовані діти вимагають допомоги, підтримки, захисту інших членів суспільства. Для того, щоб їх захистити, необхідно насамперед їх зрозуміти.

Сьогодні в нашій державі найбільш значимим чинником деадаптованості неповнолітніх, з урахуванням різноманіття переліку існуючих негативних чинників впливу, є усебічне порушення їхніх прав. Ця найважливіша обставина є ключовою в розумінні усієї системи чинників соціальної деадаптації і неповнолітніх в тому числі [6].

Процес деформації особистості дитини нерідко розвивається за моделлю: порушення прав дитини – деадаптація – девіантна поведінка – конфлікт – правопорушення.

Як і будь-яке соціальне явище, деадаптація неповнолітніх не може вивчатися самостійно та ізольовано, а лише з позиції соціально цілісного суспільства із притаманною йому системою стосунків. Кожне з таких соціальних явищ, як самогубства, злочинність, деадаптація і тому подібне, на жаль, існують у системі суспільних відносин і міцно переплетені з іншими соціальними феноменами.

Вивчення наукових джерел дало змогу встановити, що питаннями соціальної деадаптації, вивченням факторів та умов, що призводять до її появи й подальшої соціально-педагогічної допомоги деадаптованим неповнолітнім, займалися багато дослідників. Так, серед численних факторів, які впливають на зниження рівня адаптації дітей до соціуму, науковці виділяють педагогічний вплив, якому належить вирішальна роль (Г. Кумаріна).

Деадаптація трактується науковцями як процес, пов'язаний з виходом із одних умов життя й, відповідно, неприйняттям до інших (Л. Бережнова). Серед найбільш універсальних видів деадаптації до соціального середовища називають емоційні порушення, невротичні реакції і стани (Т. Борисова, Н. Заваденко, А. Петрухін, Н. Мангеліс, Н. Суворіна, Т. Успенська).

Серед найпоширеніших соціальних факторів впливу виділяють сімейні (конфлікти, алкоголізм, психологічна деривація) та шкільні (неприйняття в колективі, конфлікт з педагогом тощо) (І. Калачова, О. Корнева).

Педагог М. Ісаченкова як передумову деадаптації виділяє соціально-педагогічну занедбаність. Н. Максимова також розглядає педагогічно занедбаних як одну з основних груп дітей, найбільш схильних до деадаптації. Вона визначає педагогічну занедбаність як стійкий стан, що зумовлює таку властивість особистості дитини, для якої характерними є суперечливості під час розвитку її особистості [3].

Під *соціальною деадаптацією* індивіда, на наш погляд, слід розуміти порушення процесу пристосування індивіда до зміни умов соціального середовища, що супроводжується зниженням ефективності його життєдіяльності. Відчуження людини від соціуму, що спричиняє деформацію особистих ціннісних орієнтацій і соціальних установок, наркоманія і токсикоманія, дитяча злочинність і проституція, насильство в сім'ї, бродяжництво – це найбільш очевидні наслідки цієї проблеми.

У сучасній Україні на цей феномен значним чином впливають негативні явища і процеси на різних рівнях, у тому числі макросоціальному (в економічній, суспільно-політичній, соціально-демографічній і духовній сферах), мікросоціальному (у побутових, сімейних, навчальних, виробничих стосунках та дозвіллі – за безпосередньої участі індивіда) і особистісному (індивідуальному).

Серед детермінант економічного характеру, які сприяють соціальній дезадаптації неповнолітніх і їх протиправній поведінці, слід звернути увагу на відсутність належного державного контролю за процесом реформування економіки, що негативно впливає на рівень і якість життя населення: порушуються права споживача, руйнується соціальна сфера, тощо.

Низький матеріальний рівень значної частини населення і розшарування суспільства за отриманими доходами, неможливість задовольнити свої потреби та насолодитися земними благами, які недоступні, але так широко представлені у володінні багатих людей, на вітринах магазинів і в засобах масової інформації, негативно впливають на формування особистості молодої людини. Молодь з незабезпечених і малозабезпечених сімей особливо яскраво відчуває розрив в доходах, у них росте почуття заздрості, невпевненості, образи, що в якості психологічної компенсації породжує озлобленість і агресивність.

Відзначається фактична втрата значною частиною молоді життєвих перспектив. Як наслідок, зростає алкоголізація і наркотизація населення через втрату соціальних, ідеологічних орієнтирів. Спостерігаються спроби піти від побутової невлаштованості, сімейного дискомфорту все більшого числа молоді, а це в свою чергу закладає своєрідну “міну уповільненої дії” для майбутніх поколінь.

Кризові явища, які сьогодні існують в житті держави, на жаль, відіграють вирішальну роль у поглибленні деформацій соціальної сфери. Такі соціальні проблеми, як: значна майнова диференціація; тривала соціальна бездіяльність суспільства по відношенню до виховання підростаючого покоління; відсутність системної роботи щодо профілактики залучення неповнолітніх до зайняття неправомірною діяльністю (бродяжництво, проституція, вживання наркотичних і психотропних засобів, алкогольних напоїв тощо), послаблення державної соціальної підтримки населення як чинника соціально-економічної стабільності; неблагополучна демографічна ситуація, пов'язана зі значним збільшенням населення пенсійного віку, та багато іншого сприяють процесу дезадаптації неповнолітніх та їхній протиправній поведінці.

Характеризуючи вплив демографічної ситуації на стан соціальної дезадаптації неповнолітніх, не можна не звернути уваги на інтенсивність міграційних процесів, що посилюються внаслідок збройного конфлікту на частині території Донецької та Луганської областей України. Це призвело до появи на території України значної кількості вимушених переселенців, у більшості сімей яких є діти, що потребують особливих заходів соціального захисту, реабілітації і підтримки.

Слід зазначити, що зміна дитиною місця проживання, коли батьки стали вимушеними переселенцями, є серйозним випробуванням для дитячої психіки. Такі діти змінюють не лише місто, вулицю, будинок, школу, але, що найважливіше, коло близьких друзів, сусідів, знайомих, учителів. Втрата знайомого і безпечного середовища, невизначене суспільне положення, різке зниження рівня життя, принизливі житлові умови накладають на поведінку дитини глибокий відбиток. Найчастіше поштовхом для появи у таких дітей дезадаптації стає не так новизна, пов'язана із змінами географічного перебування, як зміни соціального статусу в колективі однолітків і неможливість повною мірою самореалізуватися, що в цей період стає важливою причиною внутрішнього дискомфорту, а значить, і дезадаптації. Високий соціальний статус у дитячому віці зазвичай залежить від збігу цінностей особи і колективу, наявності якостей, що цінуються колективом однолітків, адекватної самооцінки, від зовнішнього вигляду, манери поведінки, комунікабельності і так далі. Діти, які опинилися в умовах нового соціуму, мають нерідко відмінні від інших звички, вони виховувалися в інших традиціях,

деякі з них мають абсолютно інший менталітет. При цьому часто вони бувають замкнуті, невротизовані, закомплексовані, оскільки до переїзду в новий соціум знаходилися в дистресовій ситуації. Усе це сприяє формуванню у дітей-переселенців девіантної поведінки. Соціальна невлаштованість і правова незахищеність цієї групи осіб перетворює їх на групи підвищеного кримінального й віктимологічного ризику.

Соціальна дезадаптація неповнолітніх є результатом не лише політико-правових, економічних, соціальних, але і соціокультурних та духовно-моральних проблем в державі. Вимагають переосмислення мікросоціальний комплекс чинників соціальної дезадаптації неповнолітніх в контексті основних сфер життєдіяльності людини, таких як сім'я і побут, освіта, праця, дозвілля.

Особливу увагу хотілося б звернути на взаємозв'язок форм поведінки та впливу сімейних стосунків, у яких виховується дитина. Сім'я об'єднує найрідніших людей спільними переживаннями, обопільною любов'ю, турботою, обов'язками тощо. Сім'я вводить дитину в суспільство, саме в ній вона одержує соціальне виховання, стає особистістю. Свій перший досвід соціальної поведінки людина також набуває у сім'ї. Засвоєні в дитинстві норми спільного життя лежать в основі особистісної поведінки людини та її стосунків з іншими. Отже, первинна соціалізація, яка відбувається в сім'ї, залишає слід на все життя.

Суттєвий вплив на формування особистості має і стиль взаємовідносин з батьками. Існує п'ять стилів взаємовідносин у сім'ї, які можна назвати моделями сімейного виховання: диктат, опіка, конфронтація, мирне співіснування, співробітництво. Серед них лише останній є оптимальним стилем взаємодії, який не спричинює девіантної поведінки. Усі інші частіше за все провокують негативне формування дитини. До девіантної поведінки можуть призводити як надмірна опіка, так і мирне співіснування, тобто безконтрольність та бездоглядність, надання дитині повної свободи та незалежності [2].

До основних соціально-негативних чинників у сім'ї, що здійснюють криміногенний вплив на поведінку неповнолітніх, відносяться:

- 1) виховання дітей в умовах неповної сім'ї, одним з батьків;
- 2) наявність в сім'ї судимих родичів (батьків, братів, сестер, бабусь, дідусів);
- 3) зловживання спиртними напоями дорослими членами сім'ї, скандали, бійки, сексуальна розбещеність;
- 4) скрутне матеріальне становище, погані житлові умови, відсутність окремої кімнати для дітей, незадоволена потреба в їжі та одязі;
- 5) низька правова культура, правовий нігілізм батьків та інших дорослих членів сім'ї;
- 6) грубість, жорстокість, насильство в сім'ї, виховання дітей в умовах емоційного голоду.

Більшість дослідників вважають, що визначені вище чинники мають безпосередній вплив і на появу такого негативного явища, як соціальна дезадаптація.

Низький рівень духовних і моральних цінностей в сім'ї й суспільстві, а також дія засобів масової інформації, що впливають на свідомість підростаючого покоління, часто формуючи деструктивні моделі взаємодії з навколишнім світом, – це ті чинники, які сприяють поширенню негативних форм поведінки серед неповнолітніх.

Протиправна поведінка формується насамперед у соціально деградуючих сім'ях, де асоціальний спосіб життя сім'ї створює поживне підґрунтя для формування у її членів, а особливо у такої вразливої категорії, як діти, аморальних та протиправних рис.

Оскільки мікросередовище сім'ї є відображенням реального громадського буття, то проблему сімейного виховання слід розглядати у взаємозв'язку із станом громадської моральності.

Надзвичайно важливим моментом є врахування такого феномену як “діти вулиці”. На жаль, це явище є прямим результатом соціального й економічного неблагополуччя в країні. “Діти вулиці” першими схильні до негативного впливу найближчого побутового оточення поза сім'єю. Вулиця як інститут соціалізації має можливість позитивно виступати в цій ролі лише за умови спеціальної організації роботи за місцем проживання, яка нині фактично відсутня. Значною мірою втрачений вплив таких традиційних інститутів соціалізації як позашкільні виховні установи і трудові колективи. Явно недостатню роль грають громадські молодіжні об'єднання. Традиція релігійного виховання багато в чому загублена і тільки починає відроджуватися.

У сучасних умовах дозвілля соціальний інститут зазнав значних організаційно-якісних змін. Зруйнована ціла система клубів, будинків культури, спортивних комплексів, різних гуртків і спортивних секцій, що забезпечували для дітей різного віку цікавий відпочинок і незліченні можливості для самореалізації. Багато корисних форм дозвілля для дітей стали недоступними. Через відсутність достатніх матеріальних засобів багато сімей обмежені в можливостях цікаво проводити вільний час, забезпечувати дітям можливість відвідувати секції та гуртки за їх уподобаннями. На жаль, наявність великої кількості вільного часу та відсутність можливості задовольнити свої потреби в самоствердженні та самореалізації є чинниками, які стимулюють протиправну поведінку серед дітей.

Якщо у 80-х роках минулого століття в структурі злочинної поведінки неповнолітніх більшою мірою переважали крадіжки і хуліганські дії, то у сьогоденнішніх реаліях під час здійснення злочинних діянь різко збільшився показник жорстокості і агресії.

Окремого висвітлення потребують питання життєдіяльності дитини в школі. Ознаками шкільної дезадаптації є порушення взаємовідносин в шкільному колективі, труднощі в спілкуванні, конфлікти з викладачами, погана успішність, порушення поведінки. В учбових закладах у деяких учнів, зазвичай із неблагополучних сімей і тих, хто відстає у навчанні, виникає ворожість до оточуючих та ігнорування навчання. Утворюється категорія знедолених, які намагаються протиставити себе іншим. Самоствердження вказаних учнів нерідко досягається шляхом протиправного насильства.

Фінансова складова, а саме відсутність необхідних засобів для існування, штовхає неповнолітніх до пошуку різних джерел доходу (миття автомобілів, торгівля і так далі), що, у свою чергу, заважає здобуттю освіти. Наслідком порушення прав неповнолітніх у сфері трудових стосунків являється тривала трудова незайнятість неповнолітніх і подальша їх відчуженість від соціальних інститутів.

На особистісному рівні економічні і політичні зміни супроводжуються психологічною нестійкістю, нестабільністю, дискомфортом. Сама особистість неповнолітнього через вікові особливості характеризується певним набором специфічних психофізіологічних властивостей і якостей. Бурхливий фізичний та інтелектуальний розвиток підлітків, їхнє бажання самоствердитися у світі дорослих вступають у конфлікт із соціальною незрілістю, нестачею або відсутністю професійного і життєвого досвіду, що відображається в низькому соціальному статусі. Це провокує незадоволення своїм способом життя [4].

Підбиваючи підсумки, хочеться ще раз зацентрувати увагу на тому, що моральна деформація особистості виникає в антигромадській поведінці ще до скоєння

злочину. Відсутність стримуючих моральних факторів поєднується з протиставленням егоїстичних спрямувань особи до існуючих у суспільстві вимог щодо внутрішньосімейних і побутових стосунків.

У результаті процес соціалізації молодого покоління набуває усе більш негативного характеру, неповнолітні випробовують нині більшою мірою духовний натиск кримінального світу і його цінностей, а не інститутів громадянського суспільства. Руйнування традиційних інститутів соціалізації молоді і дітей – діагностично значима ознака в суспільствах, де відбувається значна соціальна дезадаптація неповнолітніх і зростання підліткової злочинності [1].

Практика доводить, що неефективна діяльності органів і установ системи профілактики правопорушень неповнолітніх пов'язана з відсутністю між ними тісної співпраці та єдиного обліку дітей, що знаходяться в соціально небезпечному становищі.

Таким чином, слід визнати, що такі сучасні явища, як: криза взаємовідносин поколінь, зростання агресії неповнолітніх, масова бездоглядність, формування асоціальної субкультури демонструють недостатність розвитку інститутів соціалізації і свідчать про їх системну кризу. Ситуація ускладнена нерозвиненістю сучасного українського законодавства в частині регламентації прав і обов'язків основних інститутів соціалізації стосовно дітей.

Проблема соціальної дезадаптації неповнолітніх є проблемою комплексною, стержень якої утворює єдність природних і громадянських прав українців. Дотримання і охорона двох вищеназаних фундаментальних інститутів є, по суті, основним критерієм, що дозволяє оцінювати ставлення владних структур до підростаючого покоління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Башкатов И.П.* Психология групп несовершеннолетних правонарушителей (социально-психологические особенности) / И.П. Башкатов. – М.: Прометей, 1993. – 251 с.
2. *Капська А.Й.* Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю / А.Й. Капська. – К.: УДЦССМ, 2001. – 135 с.
3. *Максимова Н.Ю.* Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : [метод. рекомен.] / Н.Ю. Максимова. – К. : ІЗМН, 1997. – 322 с.
4. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: навчальний посібник / Н.Ю. Максимова, Л.А. Мороз, Л.І. Мороз, С.І. Яковенко. За ред. С.І. Яковенка. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – 200 с.
5. *Оржеховська В.М.* Профілактика правопорушень неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В.М. Оржеховська. – К. : ВІАП, 1996. – 352 с.
6. Психологическая профилактика дезадаптации учащихся / под. ред.. А.А. Пономаренко. – Одесса, 1988. – 163 с.

Отримано 17.08.2016